

■ Lagöverträdelser och ohälsa – ansvarig för det ena men inte för det andra?

KARL PERSSON¹,

Crimes and ill health – responsible for one but not the other

Policy makers in Sweden, as in most of the rest of the world, believe that we are responsible for the crimes we commit but not for our ill health. One reason for why we are excused for the latter, even in cases where our actions is the cause of our ill health, is because these actions are in turn ultimately caused by factors outside our control. If this is true for these actions, however, it seems that the same thing could be said with regard to our criminal behavior.

In this paper I argue that this disparate position can be explained with reference to data from the field of experimental philosophy. In cases where individuals have done something we believe is morally wrong, then we tend to disregard from the fact that their behavior is ultimately caused by factors outside their control. In cases where individuals instead have done something morally neutral, then we instead tend heed to the fact that their actions is ultimately caused by factors outside their control. Since most of us believe that being sick is morally neutral and committing a crime is morally wrong, this can explain why policymakers tend to think that we are responsible for the one but not the other.

Vi rör oss i allt snabbare takt mot en renodlad tillräknelighetslagstiftning i Sverige. Tanken är att om man är tillräknelig vid brottsögonblicket får man straffas men annars inte. Sedan 1960-talet har vi haft en lagstiftning där vi kunnat dömas till rättspsykiatrisk vård om det kunnat visas att vi led av en allvarlig psykisk störning vid tillfället då lagöverträdelserna begicks, men detta är alltså något som håller på att förändras.² Man har bland annat i Psykansvarskommittén (SOU 2002: 3) kommit fram till att en tillräknelighetslagstiftning skulle vara önskvärd och man har från den nuvarande regeringen sida gått ut med samma besked i debattartiklar och dylikt.³ Att vi i Sverige idag inte har någon sådan lagstiftning är unikt i världen samt i den svenska rättshistorien. Inget annat jämförbart land saknar en tillräknelighetslagstiftning och vi har i Sverige haft en sådan ända fram till 1960-talet.⁴

- 1 Karl Persson är doktorand i praktisk filosofi vid Institutionen för filosofi, lingvistik och vetenskapsteori, Göteborgs universitet. E-post: karl.persson@filosofi.gu.se
- 2 Se boken *Tillräknelighet* (2009) för historien bakom detta begrepp samt en diskussion kring hur det skall förstås och fördelas och problem med att införa något sådant i den svenska lagstiftningen.
- 3 Ask B. & Häggglund G., "Ingen ska kunna dömas till rättspsykiatrisk vård". I *Dagens Nyheter*, 2008-07-01.
- 4 Se Svennerlind (2009) för en diskussion kring den svenska rättshistorien och SOU 2002:3: 230. Undantaget är Grönland som också saknar en tillräknelighetsbaserad lagstiftning.

■ Statsvetenskaplig Tidskrift 2010, årg 112 nr 3 s 288–294

Ett skäl till varför man vill införa en tillräknelighetslagstiftning är att man anser att endast de som bär skuld skall straffas och de andra inte. Tanken är att om man inte är tillräknelig är man inte ansvarig, och är man inte ansvarig, kan man inte bära någon skuld. Vidare hävdar man att den överväldigande majoriteten bär ansvar och därmed skuld för sina klandervärda handlingar.⁵ Detta är en helomvändning från den syn som rådde på 1960-talet då man utmönstrade tillräknelighetslagstiftningen just för att man ansåg att vi i allmänhet inte var ansvariga för det vi gjorde på grund av att vårt handlande hade sin grund i arv och miljö som vi inte har någon kontroll över.⁶ Detta ses idag inte som ett problem (SOU 2002:3 s 231).

Inom rättsväsendet rör vi oss alltså allt snabbare mot en tillräknelighetslagstiftning där man tänker sig att den absoluta majoriteten generellt är ansvariga för det de gör. Motsvarande rörelse ser vi däremot inte i prioriteringsdiskussionen inom hälso- och sjukvården.⁷ Hälso- och sjukvården har inte tillräckligt med resurser för att fylla alla de behov som finns. I takt med att vi får en allt äldre befolkning, och i takt med att man inom den medicinska vetenskapen kan göra allt mer, blir behoven av att göra prioriteringar allt mer akuta.⁸ Det finns idag en lagstiftning kring hur prioriteringar får göras och här får inte ansvar spela någon framträdande roll.⁹ I de fall där en person genom att inte ta sitt ansvar efter till exempel en operation och genom detta omintetgör operationens effekt får man prioritera ner denna, men i andra fall får sådant som livsstil inte spela någon roll i prioriteringsarbetet. Detta har *i viss utsträckning* sin grund i att man anser att vi generellt inte är ansvariga för det beteende som leder till ohälsa.¹⁰ Vårt beteende som leder fram till ohälsa har framförallt sin grund i arv och miljö och eftersom vi inte har någon kontroll över dessa är vi ej heller ansvariga för vår ohälsa.¹¹ Att vi har en prioriteringslagstiftning där ansvar får spela roll är inte unikt för Sverige utan kan sägas gälla i alla med Sverige jämförbara länder förutom möjligen USA och kanske även Holland.¹²

5 Detta uttrycks i SOU 2002:3 och tillstyrks av regeringen i prop. 2007/08:97.

6 Jämför till exempel Ström 2006.

7 Prioriteringscentrum har i sin utredning *Vårdens alltför svåra val?* (2007) föreslagit att en ansvarsprincip borde få spela någon sorts roll. Detta har emellertid inte hörtsammats, vare sig från Socialstyrelsen eller lagstiftaren.

8 Jfr till exempel SOU 1995:5: 129f, *Vårdens alltför svåra val?* (2007).

9 Se SOU 1995:5 och Prop. 1996/97:60.

10 SOU 1995:5 sida 24f, 128-130, Prop. 1996/97:60. Det sägs t.ex. att "Ställningstagande till om några inom denna heterogena grupp skall ha en negativ särbehandling i hälso- och sjukvården rör villkoren för moraliskt ansvar över huvud taget. ... Utredningen anser att graden av självförvällande och olikheter i livsstil i princip inte skall leda till negativ särbehandling. ... För folkhälsan skadliga beteenden, såsom tobaksrökning, alkohol och narkotikamissbruk och dåliga matvanor förvärvas i regel tidigt under livet och har en komplex bakgrund där samband kan påvisas med lägre utbildning och social status." SOU 1995:5 s. 128f. Detta resonemang följs sedan upp i propositionen *Prioriteringar i sjukvården* (1996/97:60). Samma sak kan förstås sägas om brottsligt beteende (jfr t.ex. Anckarsäter & Falk 2009).

11 Detta uttrycks explicit i till exempel SOU6: 2006/07 men det är också slående att man från lagstiftarens sida inte tagit några steg för att införa en mer ansvarsbaserad inom prioriteringsområdet när ett så omfattande arbete görs på det straffrättsliga området.

12 För översikt av olika prioriteringslagstiftningar i världen se SOU 1995:5, *Vårdens alltför svåra val?*. I Holland har man en princip där ansvar i teorin skulle kunna spela roll men den är omgärdad med så många restriktioner att den sällan tillämpas.

Vi har alltså en intressant motsägelse här. Å ena sidan verkar man från lagstiftarens håll anse att vi generellt är ansvariga för de brott vi begår och å andra sidan verkar man från lagstiftarens håll inte anse att vi är ansvariga för vår ohälsa.¹³ I det förra fallet upplever man inte att det skulle vara ett problem för ansvarstilskrivandet om generellt tillsammans med miljö bestämmelser vårt handlande medan det motsatta är sant gällande det senare fallet.¹⁴ Jag kommer här att med hjälp av empiriska data hämtade från den ”experimentella filosofin” förklara varför denna motsägelse finns.

Affekt och ansvar

Under åtminstone 2 500 år har filosofer diskuterat huruvida vi kan vara ansvariga för vårt handlande i den mån det är bestämt av orsaker utom vår kontroll. Vissa har menat att vi kan vara det och andra inte.¹⁵ De flesta filosofer i debatten har emellertid varit överens om att majoriteten av alla icke-filosofier har hållit det senare alternativet för sant: givet att vårt handlande är bestämt av orsaker utom vår kontroll, som arv och miljö, är vi inte ansvariga för detta handlande. Först nu under senare år har denna bild av icke-filosofers trosföreställningar börjat ifrågasättas. Detta sedan man inlett enkätstudier där man frågat personer (företrädesvis studenter) vad de anser rörande dessa frågor (Nichols 2004, Nahmias et. al. 2005, Nichols & Knobe 2007, Nahmias et al 2007, De Brigard et al 2008).

I allmänhet går studierna till så att man delar ut en enkät, vilken innehåller olika tankeexperiment till studenter som sedan får svara på i vilken utsträckning de anser personen i tankeexperimentet vara ansvarig.¹⁶ Ett av de mest välkända och omdebatterade experimenten såg ut så här:

Imagine that in the next century we discover all the laws of nature, and we build a supercomputer which can deduce from these laws of nature and from the current state of everything in the world exactly what will be happening in the world at any future time. It can look at everything about the way the world is and predict everything about how it will be with 100% accuracy. Suppose that such a supercomputer existed, and it looks at the state of the universe at a certain time on March 25th, 2150 A.D., twenty years before Jeremy Hall is born.

- 13 Man kan förstås tänka sig att lagstiftaren tror att vi är ansvariga för vår hälsa men att man av t.ex. valstrategiska skäl inte försöker saluföra denna uppfattning. Detta är svårt att undersöka, och inget jag har möjlighet att undersöka, varför jag håller mig till det explicit sagda vilket jag tror är nog så intressant.
- 14 Man använder även andra argument mot det faktum att vi bör använda en ”ansvarsprincip” inom prioriteringsarbetet som att det finns praktiska problem med avgränsningar och annat. Själv tror jag att dessa påståenden är ytterst problematiska men jag kommer inte att gå in på dem här.
- 15 För moderna exempel på de förra jämför till exempel Inwagen 1983, Kane 1996, Pereboom 2001 och för moderna exempel på de senare se Frankfurt 1969, 1971, Dennett 1984, Wallace 1994.
- 16 En invändning mot detta metodologiska anslag skulle kunna vara att dessa studier skett på amerikanska universitet på företrädesvis medelklassungdomar och att dessa studier därmed saknar relevans för svenska förhållanden och svenska politiker eftersom dessa skiljer sig så från dessa amerikanska ungdomar. Detta är en viktig poäng och visar på en svaghet i argumentet. Dock är denna sorts undersökningar inom psykologin en allmänt accepterad metod för hur man undersöker psykologiska mekanismer och utöver detta har resultat i liknande studier replikerats även i andra länder som Hongkong, Kina och Indien (Sarkissian et. al., kommande), vilket åtminstone tyder på att andra än amerikaner fungerar på detta sätt.

The computer then deduces from this information and the laws of nature that Jeremy will definitely rob Fidelity Bank at 6:00 PM on January 26th, 2195. As always, the supercomputer's prediction is correct; Jeremy robs Fidelity Bank at 6:00 PM on January 26th, 2195 (Knobe 2007: 87).

83 procent anser att Jeremy vara ansvarig för det han gjorde. Eftersom Jeremys handlingar uppenbarligen hade orsaker utom hans kontroll (om orsakerna inte "fanns på plats" innan Jeremy föddes hade datorn inte kunnat predicera Jeremys handlande) tyder detta på att icke-filosofier inte på något enkelt sätt anser att vi befrias från ansvar i de fall där vårt handlande har orsaker utom vår kontroll.

Detta resultat har emellertid inte fått stå oemotsagt. I ett flertal studier har man visat att när fallen som beskrivs i tankeexperimenten skapar stor affekt då är vi benägna att tillskriva ansvar i fall handlandet är orsakat utom personens kontroll, men i fall då tankeexperimenten inte skapar någon affekt är vi inte benägna att tillskriva ansvar i fall då vårt handlande är utom vår kontroll. Shaun Nichols och Joshua Knobe utförde till exempel en studie där man först presenterade ett universum där allt vårt handlade var bestämt av orsaker utom vår kontroll vilket var beskrivet på följande vis:

Imagine a universe (Universe A) in which everything that happens is completely caused by whatever happened before it. This is true from the very beginning of the universe, so what happened in the beginning of the universe caused what happened next, and so on right up until the present. For example one day John decided to have French Fries at lunch. Like everything else, this decision was completely caused by what happened before it. So, if everything in this universe was exactly the same up until John made his decision, then it had to happen that John would decide to have French Fries. (Nichols and Knobe 2007: 669)

Sedan frågade man en grupp studenter om en person som smet från skatten (låg affekt) i universum A var ansvarig för det den gjorde och en annan grupp studenter om en person i universum A som begick en våldtäkt (hög affekt) var ansvariga för det den gjorde. I fallet med personen som smet från skatten ansåg 23 procent att personen var fullt ansvarig och i fallet med personen som begick en våldtäkt ansåg 64 procent att personen var fullt ansvarig (Nichols & Knobe 2007: 675f).¹⁷

Effekten blev än större när man först presenterade fallet med universum A och sedan *enbart ställde frågan* om en person i universum A var ansvarig för sina handlingar och jämförde detta med ett fall där man först presenterade universum A och sedan presenterade ett fall med en person som mördade sin familj. I det förra fallet ansåg 86 procent att man inte kan vara ansvarig för sitt handlande i universum A och i det senare fallet ansåg 72 procent att personen i universum A var ansvarig för det han gjorde (Nichols & Knobe 2007: 670). Att affekt har denna effekt har dessutom kunnat replikerats i en mängd liknande studier (jfr till exempel Nahmias et al 2007, De Brigard et al 2008).¹⁸

17 Ansvar verkar som mycket annat komma i grader. Om en person blir rånad och någon i min närhet tar initiativ till att stoppa rånaren och jag efter detta initiativ tagits hjälper till att stoppa rånaren håller nog de flesta med om att jag inte i lika hög utsträckning ansvarig för att rånaren stoppades som den som tog initiativet (jfr Björnsson & Persson, kommande).

Ansvar för brott men inte dålig hälsa

Vi har alltså en tydlig skillnad mellan fallen där det fallet som producerar hög affekt ger en högre procent ansvarstillskrivande än det som genererar låg affekt. Detta resultat kan tillämpas på det inledande problemet: varför är man benägen att tro att individer är ansvariga för de brott de begått men inte benägen att tro att individer är ansvarig för sin ohälsa som uppkommit genom deras handlande trots att argumenten mot de båda teserna är samma? En förklaring är att vi upplever ett och samma argument som olika starkt beroende på om vi anser att klander föreligger.¹⁹

I fall då brott har begåtts och vi vet vem som är skyldig anser vi ofta att denne är klandervärd. Detta pumpar igång ett affektivt tillstånd hos oss vilket kan tänkas leda till att fokus hamnar på personen som begått brottet och dennes karaktär istället för de orsaker som ligger utanför dennes kontroll vilket i sin tur leder till att vi upplever att denne är ansvarig för det som inträffade, även om dennes handlande har orsaker som är utom dennes kontroll (jfr Nichols & Knobe 2007, Björnsson & Persson 2009).²⁰ I fall då vi har med personer som drabbats av sjukdom är det ofta annorlunda. Många gånger anser vi inte att den sjuke är klandervärd. Snarare tvärt om, det är någon vi tycker synd om. Detta leder till en lägre grad av affekt vilket i sin tur leder till att vi anser att personen i fråga inte kan vara ansvarig om orsakerna till personens handlande låg utanför dennes kontroll.

Man kan såklart tänka sig att ett annat samhällsklimat skulle kunna leda till en annan benägenhet att tillskriva ansvar vid sjukdom. Om vi till exempel fokuserade mer på den vård och de patienter som måste väljas bort för att någon inte *tagit ansvar* för sin hälsa, skulle vi antagligen bli mer benägna att klandra dessa patienter. Tänk på ett fall där man gör det extra tydligt att en person med hjärtproblem vilka har sin grund i att den struntat i att äta nyttigt och motionerat tar resurser från de med hjärtproblem som gjort allt de kan för att undvika dessa. Om man börjar formulera prioriteringsproblemen på detta sätt kan det tänkas att människor blir mer benägna att klandra de personer som inte tagit ansvar för sin hälsa eftersom dessa anses vara osolidariska genom sitt slösande med de begränsade resurserna vilket i sin tur gör att de blir mindre benägna att ursäkta dem trots att orsakerna till deras handlingar är utom deras kontroll. Detta är så debatten ofta framställts i USA vilket kanske kan förklara varför man där har en annan sorts inställning till ansvar och hälsa.²¹

18 Jag och Gunnar Björnsson har försökt att förklara denna och andra diskrepanser i dessa experimentella data på ett annat ställe (Björnsson & Persson 2009).

19 Det kan förstås finnas andra komplementära förklaringar. Min poäng är att denna förklaring är en signifikant del av den sammanlagda förklaringen av det faktum att lagstiftaren både i Sverige, men också som det verkar i stora delar av världen, verkar anse att handlingar som har sin grund i källor utanför vår kontroll är ursäktade av detta skäl när det gäller hälsa men inte brott.

20 Viktigt här är att teoretiska övertygelser kan göra att vi inte hamnar i ett affektivt tillstånd när vi betraktar brott och brottslingen vilket i sin tur medför att det är lättare att uppleva orsaker som gener och uppfostran till vårt handlande, vilka ligger utanför vår kontroll, som ursäktande. En sådan övertygelse skulle kunna vara att alla brottslingar är sjuka och därmed ett offer vilket leder till att vi känner sympati snarare än affekt.

21 Jfr Knowles 1977.

Slutsats

Lagstiftaren anser alltså att vi kan vara ansvariga för de brott vi begår men inte för vår hälsa trots att de erkänner att vårt handlande i båda fallen har orsaker utanför vår kontroll och att detta utesluter ansvar i det senare men inte i det förra fallet. Jag har försökt att visa att denna position kan förklaras med experimentfilosofiska data. Viktigt är dock att jag *inte* tagit ställning till om denna position är rationell, irrationell eller dylikt. Det är en sak att *rättfärdiga* en praktik och en annan att *förklara* varför vi har den. Men det kan underlätta diskussionen kring hur våra institutioner bör se ut om vi förstår hur och varför vi reagerar som vi gör inför olika sorters argument.²²

22 Jag skulle vilja tacka Statsvetenskaplig tidskrifts två anonyma granskare för värdefulla kommentarer på ett tidigare utkast.

Litteraturförteckning

- Ankarsäter, H. & Falk, Ö., 2009. "Tillräknelighet ur ett psykiatriskt perspektiv", i Radovic, S. & Ankarsäter, H. (red). *Tillräknelighet*. Lund: Studentlitteratur.
- Björnsson, G. & Persson, K., 2009. "Judgments of moral responsibility – a unified account", tillgänglig på <<http://philsci-archive.pitt.edu/archive/00004633/>>.
- Björnsson, G. & Persson, K., kommande. "The explanatory component of moral responsibility," *Nôus*.
- De Brigard, F., Mandelbaum, E. & Ripley, D., 2008. "Responsibility and the Brain Sciences", tillgänglig på <http://www.unc.edu/~brigard/Responsibility.pdf>.
- Dennett, D., 1984. *Elbow Room: The Varieties of Free Will Worth Wanting*. Oxford: Oxford University Press.
- Frankfurt, H., 1969. "Alternate Possibilities and Moral Responsibility," *The Journal of Philosophy*, 66:23, s 829-839.
- Frankfurt, H., 1971. "Freedom of the Will and the Concept of a Person," *The Journal of Philosophy*, 68:1, s 5-20.
- Inwagen, P., 1983. *An Essay on Free Will*. Oxford: Clarendon Press.
- Kane, R., 1996. *The Significance of Free Will*. Oxford: Oxford University Press.
- Knowles, J., 1977. *Doing Better and Feeling Worse*. New York: W.W. Norton.
- Pereboom, D., 2001. *Living without Free Will*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Nahmias, E., Morris, S., Nadelhoffer, T. & Turner, J., 2005. "Surveying Freedom: Folk intuitions about free will and moral responsibility", *Philosophical Psychology* 18.
- Nahmias, E., Coates, J. & Kvaran, T., 2007. "Free will, moral responsibility, and mechanism: experiments on folk intuitions", *Midwest studies in Philosophy* XXXI.
- Nichols, S., 2004. "The folk psychology of free will: fits and starts", *Mind & Language*, vol. 19, no. 5, s 473-503.
- Nichols, S. & Knobe, J., 2007. "Moral responsibility and determinism: the cognitive science of folk intuitions", *Noûs* 41:4, s 663-685.
- Ström, M., 2006. *Ansvar och påföljd för psykiskt störda lagöverträdare – en studie av gällande rätt*. Juridiska institutionen, Göteborgs universitet.
- Svennerlind, C., 2009. "Tillräknelighet i svensk rätt", i Radovic, S. & Ankarsäter, C. (red), *Tillräknelighet*. Lund: Studentlitteratur.
- Psykansvarskommitténs betänkande och rättshistorisk utveckling*. Juridiska institutionen, Göteborgs universitet.
- Prop. 1996/97:60. *Prioriteringar inom hälso- och sjukvården*.
- Prop. 2007/08:97. *Påföljder för psykiskt störda lagöverträdare*.
- Radovic, S. & Ankarsäter, H. (red), 2009. *Tillräknelighet*. Lund: Studentlitteratur.
- Sarkissian, H., Chatterjee, A., De Brigard, F. & Knobe, J., kommande. *Is Belief in Free Will a Cultural Universal?*, tillgänglig på <http://faculty.baruch.cuny.edu/hsarkissian/Is%20Belief%20in%20Free%20Will%20a%20Universal_final.pdf>.
- SOU 1995:5. *Vårdens svåra val*.
- SOU 2002:3. *Psykisk störning, brott och ansvar*.
- Vårdens alltför svåra val?*, PrioriteringsCentrum, 2007, tillgänglig på e.lio.se/prioriteringscentrum/pdf/Vårdens%20alltför%20svåra%20val%200703%20plus%20namn.pdf.